

«حج نامه» و گشودن افق های جدید حج پژوهی

حسین واثقی^۱

چکیده

مقاله حاضر گزیده و گزارشی است از کتاب «حج نامه» که مجموعه ای است از اسناد و مدارک ارزشمند از سال های دور. این اثر به تازگی در قطع رحلی چاپ شده و به بازار کتاب راه یافته است. حج گزاری در سال های دور و در زمان ما تفاوت بسیار داشته است. این نوشته اطلاعات و آگاهی هایی از این دست به خواننده می دهد؛ برای نمونه:

- برای به جا آوردن حج نیابتی قرارداد شفاهی بین «نایب» و «منوب عنه» مرسوم بود و گاهی نوشته می شد تا مبنای اعتماد به نایب شود.

- شرکت های حمل و نقل دریایی و زمینی و قافله داران حج برای جذب بیشتر حجاج به شرکت و قافله خود، تبلیغاتی داشته اند که شرح آن در آخرین فصل کتاب آمده است. نوشتن وصیت نامه، نامه نگاری، اجیر شدن برای خدمت به چند نفر، اجاره دادن کجاوه به حجاج، گفتن تبریک به حاجیان و... نیز از اموری بود که برایش قرارداد می نوشتند.

کلیدواژه ها: نیابت حج، وصیت قبل از حج، خدمات به حجاج، نشان های راه حج، اعلامیه برای جذب حجاج، تبریک به حجاج، نامه از حجاج، نامه به حجاج.

۱. مورخ و محقق، صاحب موسوعه «ذخائر الحرمین الشریفین» که ۱۶ جلد آن منتشر شده و مجلدات دیگر

hussin.vaseghi@yahoo.com

در آینده انتشار خواهد یافت

فصول کتاب حج نامه و محتوای آن^۱

۱. متن چهارده قرارداد منعقدشده درباره حج نیابتی که قدیمی ترین آنها مربوط به سال ۱۲۷۶ قمری است و جدیدترین آنها مربوط به سال ۱۳۵۶ قمری.

۲. پنج نمونه و الگودر نسخه های خطی ثبت شده است تا هنگام نوشتن قرارداد حج نیابتی از آن رونویسی کنند.

دانسته است که به جا آوردن حج توسط نیابتی از زمان پیامبر ﷺ مرسوم بوده و همیشه و همه ساله از همه سرزمین های مسلمان نشین جمعی افراد به نیابت از دیگران حج به جا می آورده اند. برای نیابت حج قرارداد شفاهی کافی بوده و نوشتن قرارداد واجب نبوده است؛ بلکه براساس اعتماد به اشخاصی که نیابت حج را انجام می داده اند صورت می پذیرفته است. اکنون نیز هر ساله هزاران نفر از ایران به نیابت دیگران حج - و احیاناً عمره - می گزارند، بدون آنکه نوشته ای بین دو طرف نایب و منوب عنه ثبت شود، بلکه بر مبنای اعتماد به شخصی که نایب می شود گاهی مستقیماً با نایب قرارداد بسته می شود و گاهی به واسطه علمای بلاد و دفاتر مراجع تقلید و معمولاً بدون تلفظ به صیغه اجاره یا نوشتن قراردادی صورت می گیرد.

اما گاهی بر حسب ضرورت نوشته ای در این باره رد و بدل می شده که نمونه های اندکی به جای مانده و شناسایی شده است. تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد در این باره پژوهشی انجام نشده و نمونه های باقی مانده گردآوری نشده است.

به یقین نمونه های دیگری نزد اشخاص و در کتابخانه های خصوصی و عمومی وجود دارد که شناسایی نشده است. امید است پژوهشگران و دارندگان اسناد به گردآوری و نشر آن اهتمام ورزند تا زمینه پژوهش برای کسانی که در زمینه اسناد

۱. واقتی، حسین، حج نامه، قم، انتشارات فیض، چاپ اول، ۱۴۰۲ ش.

حقوقی کار می‌کنند و آنانی که درباره حج و مکه و مدینه می‌اندیشند و می‌نویسند، و نیز تاریخ‌نگاران فراهم آید.

۳. متن دوازده استشهادی که تنظیم شده و عده‌ای از حجاج و علما در حاشیه آن گواهی داده‌اند که فلانی به نیابت از فلان مرحوم در فلان سال حج گزارد و ما او را در مدینه یا بین راه یا مکه، منا و عرفات دیدیم. قدیمی‌ترین آنها مربوط به سال ۱۱۷۰ قمری محتملاً، و جدیدترین آنها، که تاریخش واضح است، مربوط به سال ۱۳۲۹ قمری است. این استشهادات دو گونه است:

الف) استشهاداتی که چاپ سنگی شده و جاهای نام نایب، نام منوب عنه، و میقاتی که نایب از آنجا محرم شده را خالی می‌گذاشته‌اند. این برگه‌های یک صفحه‌ای، که تزئیناتی هم داشته، خرید و فروش می‌شده و به گاه نیاز یک برگه آن را شخصی که نیابت داشته تهیه می‌کرده و در مکه معظمه از شخصی که باسواد بوده درخواست می‌کرده نام نایب و نام منوب عنه و نام میقات را در آن ثبت کند و سپس چند نفر از همسفران در حاشیه گواهی می‌دادند که فلان شخص را در مکه و مواقف مشرفه دیدیم که به نیابت از فلان مرحوم حج می‌گزارد.

ب) استشهاداتی که چاپ سنگی نیست بلکه دستنویس است، اما از نظر محتوا و مضمون شبیه استشهادات چاپ سنگی است.

۴. در زمان قدیم که سفر حج به درازا می‌کشید و مخاطره‌آمیز بود، حاجی پیش از سفر به مکه وصیت‌نامه‌ای تنظیم، و در آن وضعیت اموال و اولاد و... خود را ثبت می‌کرد. ما سه نمونه آوردیم که اولی مربوط به سال ۱۲۲۳ قمری و سومی مربوط به سال ۱۳۶۷ قمری است.

۵. هشت نمونه پراکنده درباره نیابت حج، اجیر شدن برای خدمت چند نفر حاجی، اجاره دادن کجاوه به حجاج، حمل کجاوه آنان، بردن و برگرداندن حاجی توسط حمله دار، که اولینش مربوط به سال ۱۳۱۹ قمری و آخرینش مربوط به سال ۱۳۴۵ شمسی است.

۶. نشان راه حج، نشان راه کعبه و رخصت سفر حج، عنوان‌هایی است که لابه لای جنگ‌ها و مجموعه‌های خطّی فارسی آمده است. محتوای آنها رخصت سفر حج و توصیه نامه برای برخی حجاج ویژه است که از سوی حاکمان خطاب به مأموران حکومتی و گمرکچیان نوشته شده تا رفت و آمد آن افراد خاص را تسهیل، و با احترام با آنان رفتار کنند و عوارض و حق گمرک از آنان نستانند و در مواقع خطر از آنان محافظت کنند. با جست‌وجو به نوزده فرمان دست یافته‌ایم.

۷. افراد مختلف که به حج می‌رفته‌اند در طول مسیر، در مقصد و حین بازگشت به خانواده و دوستان و بستگان نامه می‌نوشتند و از حال خود خبر می‌دادند یا بستگان و آشنایان به آنان نامه می‌نوشتند. بیست نامه یافته‌ایم که برخی از آنها صبغۀ ادبی دارد و نویسندگان آنها ضمن خبر دادن از حال خود به مخاطبان، توصیه‌های اخلاقی و سلوکی ارائه کرده‌اند.

۸. یکی از آداب اجتماعی قدیمی، تبریک به حجاج است. بیشتر تبریک‌ها به شعر و گاهی هم به نثر بوده است. نگارنده از این‌گونه تبریک‌ها، که به زبان عربی سروده شده، کتابی پدید آورده و چاپ کرده‌ام به نام «تهانی الکرام لحجّ الأعلام» که شامل دویست قصیده و مقطوعۀ شعر و اندکی به نثر است و چون این مجموعه - که تدوین و تألیف شده و ادامه هم دارد - به زبان عربی است، در صدد برنیامدیم به دیوان‌های فراوان فارسی مراجعه، و تبریک‌های به حجاج را از آنها استخراج کنیم.

لیکن در مسیر مطالعات خود ده نمونه از تبریک های فارسی را یافته و در این فصل آورده ایم تا از دست نرود. به یقین اگر شخص با همّتی در صدد برآید تبریک به حجاج را در دیوان های فارسی گرد آورد، مجموعه بزرگی پدید خواهد آمد.

۹. شرکت های حمل و نقل و قافله داران حج برای جذب بیشتر حجاج به شرکت و قافله خود، تبلیغاتی داشته اند. ده نمونه از ۱۵۰ سال پیش به این سواز تبلیغات آنان در آخرین فصل کتاب عرضه شده است.

با عرضه این دفتر پرونده های متعددی برای پژوهش گشوده می شود و امید است با همّت پژوهشگران پی گیری شود و پربار و پرثمر آید.

برای آگاهی خوانندگان گرامی فهرست مطالب کتاب تقدیم می شود.

اجیرنامه های حج

۱. نایب: حاج حسن عرب احسانی بحرینی
منوب عنها: فاطمه خانم، ۱۲۷۶ق ۱۰
۲. نایب: حاج علی اکبر فرزند اسماعیل کاشانی
منوب عنه: آقا مهدی خباز کاشانی، ۱۲۷۸ق ۱۲
۳. نایب: حاج سید حسین فرزند سید صادق کاشی
منوب عنه: ملک محمد قناد کرمانشاهی، ۱۲۸۹ق ۱۴
۴. نایب: آخوند مهدی قلی
منوب عنه: اسدالله میرزا شاهزاده قاجاری، ۱۲۹۳ق ۱۷
۵. نایب: ملا محمد باقر
منوب عنه: میرزا عبدالحسین آقا، ۱۲۹۹ق ۲۰

۶. نایب: ملا عبدالحسین سالیانی
 منوب عنها: زینب خانم بنت حاج علاء الملک، ۱۳۰۰ ق ۲۲
۷. نایب: حاج عبدالعظیم بن آقا محمد
 منوب عنه: کربلایی محمد دهرسخی کاوکان، ۱۳۰۶ ق ۲۶
۸. نایب: ملا محمد صادق روضه خوان
 منوب عنها: شاه زینب خانم، مادر عسکرخان ماسوله ای، ۱۳۱۹ ق ۲۸
۹. نایب: حاج محمد حسن فرزند ملا عبدالله
 منوب عنه: میرزا عبدالوهاب، ۱۳۲۲ ق ۳۰
۱۰. نایب: حاج محمد حسن
 منوب عنه: سلطان الحکماء، ۱۳۲۳ ق ۳۲
۱۱. نایب: درویش ابوطالب بن علی محمد هرنندی
 منوب عنه: میرزا عقیل، ۱۳۲۷ ق ۳۴
۱۲. نایب: حاج عبدالمحمد حمله دار نجفی ابن حاج میرزا
 منوب عنه: میرزا حسن خان سررشته دار طیبسی، ۱۳۵۲ ق ۳۶
۱۳. نایب: حاج عبدالکریم غفاری لاری
 منوب عنها: جیران خانم، اهل داراب، ۱۳۵۴ ق ۳۸
۱۴. نایب: حاج علی اصغر فرزند محمد جعفر قزوینی
 منوب عنها: مرحومه کنه، ۱۳۵۶ ق ۴۱
- ۱۵ - ۱۸. نمونه ها و الگوهایی برای قرارداد حج نیابتی ۴۵ - ۴۹
۱۹. نمونه قرارداد برای کرایه کردن شتر جهت سفر حج ۵۱

شهادت نامه های انجام حج نیابتی

۲۰. نایب:؟

منوب عنه: میرزا محمد شفیع، ۱۱۷۰ق..... ۵۵

۲۱. نایب: حاج محمد رحیم

منوب عنه: آقا محمد نبی فرزند قمش، ۱۲۵۱ق..... ۵۹

۲۲. نایب: حاج علی فرزند آقا محمد صادق

منوب عنها: رقیه بیگم، مشهور به خانم جان، عمه شیخ الإسلام اصفهان، ۱۲۶۹ق... ۶۰

۲۳. نایب: حاج محمد حسین یزدی کربلایی

منوب عنه: حاج محمد حسین فرزند حاج صادق، ۱۲۸۳ق..... ۶۴

۲۴. نایب: حاج غلامرضا اصفهانی

منوب عنها: شمسه بیگم دختر میرزا محمد حسین آبیازنی نطنزی، ۱۲۹۴ق..... ۶۷

۲۵. نایب:؟

منوب عنه:؟ ۱۳۲۱ق..... ۷۱

۲۶. نایب:؟

منوب عنه:؟ ۱۳۲۹ق..... ۷۵

۲۷. نایب: عباس بن کربلایی ابراهیم

منوب عنه: ملا محمد زفره ای ۷۹

۲۸. نایب: حاج غلامرضا

منوب عنها: همسر میرزا محمد یزدی ۸۳

۲۹. نایب: حاج عبدالحسین

منوب عنه: میرزا موسی خان منجم باشی، قرن ۱۳ق. ۸۶

۳۰. نایب: حاج محمد ابراهیم کاظمینی

منوب عنه: میرزا محمد جعفر طبسی ۹۰

۳۱. نایب و درخواست کننده شهادت: شیخ ابراهیم

شهادت بر ممانعت حجاج شیعه در سال ۱۲۲۴ق. از رفتن به حج ۹۳

وصیت نامه در آستانه سفر حج

۳۲. وصیت کننده: آقا عبدالله کرمانشاهی فرزند ملا عبدالجلیل، ۱۲۲۳ق. ۹۹

۳۳. مصالحه کننده: حیدرعلی فرزند علی اکبر نجف آبادی، ۱۳۱۷ق. ۱۰۱

۳۴. وصیت کننده: اسدالله خسرو جردی، ۱۳۶۷ق. ۱۰۳

قراردادهای گوناگون برای خدمات به حجاج

۳۵. فسخ قرارداد منعقدہ برای هزینه های سفر بین گماشتگان امام جمعه شیراز و سید

عبدالغفار موسوی، و عقد قرارداد جدید، ۱۲۸۷ق. ۱۰۹

۳۶. نامه محمد رفیع طباطبائی به آصف السلطنه و خبر دادن آنکه يك نفر را اجیر کرده به

مبلغ سیصد تومان تا به نیابت از فلان شخص حج به جا آورد و... ۱۳۱۹ق. ۱۱۲

۳۷. اجیر شدن حاج حسن سقا اصفهانی کربلانی و حاج محمد یزدی اشکذری به مدت

پنج ماه برای خدمت به چهار نفر در سفر حج

مستأجر: محمد جواد فرزند حاج محمد صالح، ۱۳۲۴ق. ۱۱۴

۳۸. اجیر شدن حاج خلیل علی طالبین ستر شیرازی برای حمل دو زوج کجاوه و دو بار

قربوک در سفر حج

مستأجر: حاج علی اصغر و حاج محمد حسین تاجران یزدی، ۱۳۲۸ق. ۱۱۶

۳۹. اجاره دادن دو زوج کجاوه و دو بار قریوک توسط خلیل علی طالبین سترشیرازی
 مستأجر: حاج محمد حسین و حاج علی اصغر تاجران یزدی، ۱۳۲۸ق ۱۱۸
۴۰. تعهد بردن خاور سلطان بنت میرزا عبدالرحیم طبرجانی به حج
 حمله دار: حاج علی حمله دار فرزند حاج غلامرضا حجه فروش، ۱۳۳۳ق ۱۱۹
۴۱. قبض رسید پانصد تومان صادر شده از سوی آیت الله سیداحمد حسینی
 برای: حاجیه شاه پسندگشتی، جهت انجام حج میقاتی به نیابت از بانو ملکی زاده
 ۱۳۷۸ق ۱۲۱
۴۲. نامه حاج هاشم رحیم برای اطلاع دادن از وجود نیابت حج
 دریافت کننده: حاج مهدی ولائی، ۱۳۴۵ش ۱۲۲

نشان های راه حج

۴۳. نشان نظام الدین احمد توکل برلاس ۱۲۸
۴۴. نشان راه حجاز به اسم سامی حضرت شیخ الاسلامی خواجه تقی الدین احمد
 الجامی ۱۳۰
۴۵. سفارشنامه برای امامقلی خان حاکم معزول ترکستان ۱۳۲
۴۶. نشان مولانا اهلی شاعر به جانب مکه ۱۳۴
۴۷. فرمان مظفرالدین شاه قاجار برای شیخ الإسلام مرند ۱۳۶
۴۸. نشان راه حج برای مولی عبدالرحمان جامی ۱۳۸
۴۹. رخصت مولانا علاء الدین عبدالوهاب کرمانی به مکه ۱۴۰
۵۰. حکم رخصت خواجه علی بیک که به مکه معظمه روانه شود ۱۴۱
۵۱. نشان حج امیر علیشیرنوائی ۱۴۲

۵۲. نشان راه حج برای خواجه عنایت الله، و خواجه سیف الدین، و خواجه کمال الدین..... ۱۴۶
۵۳. نشان راه حجاز سلطان الأتقیا امیرسید غیاث الدین عزیزالرضوی المشهدی. ۱۴۷
۵۴. اشاره سلطان حسین میرزا به جانب سلطان یعقوب بیک، در باب سفر کجیک میرزا به جانب حجاز..... ۱۵۰
۵۵. نشان راه کعبه برای استاد کمال الدین عودی..... ۱۵۲
۵۶. نشان حج برای حاج محمد کحّال..... ۱۵۴
۵۷. رخصت نامه میرزا محمد حسین برای سفر حج..... ۱۵۵
۵۸. فرمان جهت سیادت پناه میرمحمدعلی در وقت روانه شدن به سوی مکه معظمه..... ۱۵۶
۵۹. نشان راه حج جهت امیرمحمد مقیم کی خسرو..... ۱۵۸
۶۰. نشان حج میرزا محمد یوسف..... ۱۵۹
۶۱. فرمان قطب شاه در باب رخصت مصطفی خان به جانب مکه معظمه..... ۱۶۱

نامه ها

۶۲. این مکتوب از اشاره همایون به شرفای مکه و مدینه از باب حاصل اوقاف حرمین شریفین نوشته شده..... ۱۷۳
۶۳. عالی حضرت میرزا محمد رضا بن عبدالحسین النصیری الطوسی، در باب سفر حجاز نوشته..... ۱۷۵
۶۴. نسخه مکتوبی که به مکه معظمه فرستاده، نزد ضیاء الدین یوسف گیلانی.... ۱۷۷
۶۵. رقعہ محمد معصوم دشت بیاضی از مکه معظمه به وحید میر حکیم صفی

- گیلانی ۱۷۹
۶۶. جواب رقعہ فوق کہ فقیر از زبان حکیم صفی اللہ نوشتہ ام ۱۸۰
۶۷. جواب رقعہ محمد معصوم کہ حکیم صفی اللہ نوشتہ ۱۸۱
۶۸. صورت مراسلہ ملا محمد تقی در سفر مکہ معظمہ بہ حاج سید تقی ۱۸۲
۶۹. حکایت شخصی کہ در راہ مکہ معظمہ بیمار شد و بر شتری سوار بود، دزدان اکثر شتران قافلہ و شتری کہ آن بیمار بر آن سوار بود ربودند ۱۸۳
۷۰. جواب کتابت سبحان قلی خان والی بخارا، در باب سفارش عبدالعزیز خان کہ روانہ حج شد ۱۸۵
۷۱. رقعہ بہ بانوی حرم عبدالعزیز خان، کہ بہ حج می روند، از جانب علیہ عالیہ والدہ اشرف ۱۸۷
۷۲. نامہ ہمایون اعلا بہ عبدالعزیز خان کہ بہ عزم بیت اللہ الحرام بہ ایران آمدہ بود ۱۸۸
۷۳. نامہ دیگر کہ نوشتہ و فرستادہ شد، عطف بہ نامہ پیشین ۱۸۹
۷۴. جواب رقعہ دیگر عبدالعزیز خان بعد از روانہ شدن از اصفہان بہ حج ۱۹۰
۷۵. کتابتی بہ مرحوم میرزا علی اکبر، در وقتی کہ در مکہ معظمہ بود ۱۹۱
۷۶. کتابتی کہ از بصرہ در وقت رفتن مکہ معظمہ بہ خدام میرزا محمد صادق نوشتہ شد ۱۹۲
۷۷. رسالہ إلى الحجّاج ۱۹۳
۷۸. جواب مکتوب عالی جاہ ابراہیم آقا کہ از مکہ نوشتہ بود ۱۹۴
۷۹. مکتوبی کہ عزیزی در جواب یاری کہ بہ زیارت بیت اللہ الحرام وروضہ مطہر حضرت نبی و عتبات عالیات ائمہ معصومین مشرف گشتہ بود، نوشتہ اند ۱۹۵

۸۰. نامه امام خمینی رحمته الله علیه به همسرشان از بیروت در راه حج ۱۹۷
۸۱. نامه یک حاجی از مکه مکرمه به خانواده خود ۱۹۸

تبریک به حجاج

۸۲. حاجی به وطن بازگشته: آیت الله شیخ جلال الدین علامه حائری مازندرانی امام جمعه
بأبیل ۲۰۳
۸۳. حاجی به وطن بازگشته: آیت الله شیخ فضل الله نوری شهید ۲۰۴
- ۸۴ و ۸۵. حاجی به وطن بازگشته: حاج محمدتقی امیر عسکر ۲۰۶
۸۶. حاجی به وطن بازگشته: فقیه عالی مقام آیت الله العظمی سید محمدتقی
خوانساری ۲۰۷
۸۷. حاجی به وطن بازگشته: حاج میرزا سید محمد علی کلانتر از رجال اصفهان ۲۰۹
۸۸. حاجی به وطن بازگشته: حجة الإسلام حاج میرزا محمود طباطبائی بروجردی .. ۲۱۱
۸۹. حاجی به وطن بازگشته: یکی از امرای ایران ۲۱۲
۹۰. حاجی به وطن بازگشته: نامعلوم ۲۱۳
۹۱. توبیخ حجاجی که به احکام شرع و اخلاق پایبند نیستند ۲۱۴

اعلامیه برای جذب حجاج

۹۲. اعلامیه برای جمع آوری حجاج از راه دریا ۲۱۷
۹۳. اعلامیه برای اعزام کشتی برای بردن حجاج به جدّه ۲۱۸
۹۴. نمونه عربی از صاحب شرکتی در عراق ۲۱۹
۹۵. نمونه عربی دیگر از صاحب شرکتی در عراق ۲۲۰
۹۶. اعلامیه یک کاروان حج ۲۲۱

۹۷. اعلامیه یک کاروان دیگر حج ۲۲۲
۹۸. اعلامیه کمپانی کشتیرانی خدیوی و گریونیک داک ۲۲۲
۹۹. اعلامیه یک کاروان دیگر حج ۲۲۳
۱۰۰. بلیط رفت و برگشت به مکه در سال ۱۳۲۷ ش ۲۲۴

تکمله

۱۰۱. نایب: حاج مهدی فرزند حاج محمدعلی عرب
منوب عنها: ربابه خانم صبیّہ حاج رحیم، ۱۳۲۵ق. ۲۵۴
۱۰۲. نایب: میرزا عبدالوهاب بن میرزا محمد محمدیه
منوب عنه: میرزا محمد حسن خان، ۱۳۰۵ق. ۲۵۵
۱۰۳. اجیر شدن ملا حسین دهنای برای حمل چهار نفر حاجی و اثاثیه آنان از مکه تا

نجف

- مستأجر: حاج محمدعلی و حاج محمد مهدی، ۱۲۷۳ق. ۲۵۷
۱۰۴. اجیر شدن حاج مهدی حمله دار کاشانی برای حمل دو نفر حاجی و اثاثیه آنان از
مکه تا نجف و به کارگرفتن یک آشپز و یک عکّام
مستأجر: حاج محمدعلی کاشانی ۲۵۸